

HISTORY OF SERUAInvestigator E Miliana.RInformant: Ratu Imitai Waqanaceva.....Serua Is, Serua.ULUTAGA: NAI TUKUTUKU KEI SERUA ENA GAUNA MAKAWA.

- Vinaka vakalevu, muju cola na turaga kei na marama kei Viti. Au na via talanoataka yani veikemuni na veika au kila me baleta na neimami vanua e Serua. Ni keitou na yavusa oqo qo edua na yavusa ka bau yaco toka mai e liu ia ena gauna keitou yaco tiko mai kina sa tawa toka na vanua oqo ko Serua. Au sega ni taura rawa se ko ira na tamata mai vei ka ra tiko ena neitou vanua oqo. Sega ni dua na kenai talanoa e tukuni vei au se me'u bau rogoca ni ra veitalanoataka na neimami qase. Ia na ka ga au rawa ni tukuna ni nodra lako mai oqo na neitou qase ena rawa kilai kina ni sa tiko na tamata ena neitou vanua. Okoya gona au na talanoataka walega na veika au kila kei na veika au dau rogoca tu veira na noqu qase. Ni sa mai tawa tiko na neitou vanua era sa qai lako mai na noqu qase ka ra qai mai kila ni sa tawa tiko na vanua. Koya gona sa qai mai tiko yani kina, ia ko iratou na noqu qase eratou lako mai Korolevu ena nodra koro makawa, ni ra sa toso sobu tiko mai era sa qai mai raica edua na yanuyanuu ka

Cont'd Page 2.

- toka ena wai lailai ogo. Era sa qai dewa mai kina na yanuyanu ogo, ka yacova mai ni kua ni se tawa tiko ga na yanuyanu ogo. Ni sa ra mai tiko na neitou qase era sa qai vakatoka kina na yanuyanu ogo na Serua baleta edua na kenai talanoa au rogoca veira na noqu qase ni yanuyanu ogo ka rua toka na yanuyanu lailai erau toka ena tai sau ka mani lolo wai tu e loma. Era sa qai mai vakatoka kina me ko Serua ka yacova toka mai ni kua. Ni sa mai vakatokai na yanuyanu ogo me ko Serua sa qai vaka sara ga me nakiti na yacani vanua ogo. Ia ko ira na neitou qase edua na matailala dau vala. Sega ni dua na vanua mera gole kina mera lai suka dole mai ena gauna ni valu. Na vanua taucoko ga era lako kina era na qaqa ga mai enai valu. Ka ra dau vakatokai tu na Tausara baleta mevaka beka mera lako sarasara tu sega ni ra tarovi rawa. Ni sa yaco tiko na nodra dau gole yani ki valu sa qai dau rogo yani na nodra dau qaqa tiko mai nai valu na neitou qase. Okoya gona ni sa qai dau yaco tiko na nodra dau toso tiko ka sa mani vaka sara ga edua nai mataivalu levu. Era na gole tiko ga yani ke ra sega sara ni lewe levu, ia era kaukauwa ga ni ra tamata kaukauwa. Era dau vakayagataka nai wai me dau nodra i yaragi ena gauna ni valu. Ni sa dau yaco mai edua na kerekere ni valu era sa dau vakarorogo vua na turaga ni vanua mevaka ni sa veiliutaki tiko ni kuna koya na turaga Vunivalu. Ni sa mai veiliutaki tiko ni kua na Vunivalu, ni ko iratou na turaga ni vanua e Serua. Okoya gona ni sa qai mai yaco tiko na veisau ogo

Cont'd Page 3.

- sa vaka mera mai kila sese kina ko ira na neimami gone ena gauna ni kua mera sa sega ni kila na nodra i yatu. Okoya sara ga ka sa mani vaka kina me sega ni kila se yavusa cava ka veiliutaki tiko, baleta na nodra lecaika na qase.

Ni sa yaco tiko na ogo sa qai dau vakadretaki veira na neimami gone mera gumatua ena cakacakataki ni vanua me baleta na tikina ogo. Ia me'u suka lesu tale kina na gauna makawa.

Sa qai vaka me yaco tiko na veika kece me baleta na neimami vanua ka sa vaka mera qai kila tiko mai na gone na veika mera vakaitavitaki ira kina. Koya gona ni sa mai yaco tiko na ka ogo sa laurai sara tiko ga ena gona ni soqo vakavanua ni sa ra kila na gone evei na vanua me soli kina nai matai ni bilo yaqona. Koya gona ni sa dau vakarautaki edua na soqo vakavanua era sa dau kila sara ga na gone se kocei me gunuva nai matai ni bilo. Koya gona ni sa qai toso tiko na gauna ka sa vaka sara ga mera sa kila deivaki na gone na veika mera vakatavi ira kina. Koya ni sa vaka ogo era sa dau vadretaka sara na qase na veika mera dau cakava na gone. Na nodra dau kila na gone na veika mera vakayacora sai koya na nodra veivakadreti na qase. Baleta ni veika taucoko edau yaco tiko mai na gauna e liu edau vakadewataki tiko ga mai enagusu.

Baleta ni sega kina na peni kei na pepa mera volavola kina nevaka sa tiko ena gauna ni kua, era sa qai dau kila tiko ga mai ka ra talanoataka tiko mai veira na nora dui gone ka yaco sara mai veikeimami nai taba gone ena gauna ni kua.

- Ni sa mai dau caka na veigaravi vakaturaga sa dau vakaliuci ga na turaga ni vanua. Ni sa mai caka tiko na ka ogo sa qai dau vaka me ra kila deivaki tiko mai na gone na veika mera vaka yacora. Koya gona ni sa qai dau yaco tikona ka ogo sa qai vaka sara ga medua na ka rairai vinaka na nodra dau raica yani na nodra i tovo na gone eke e Serua. Ni sa mai yaco tiko na ka ogo sa qai dau vaka sara ga na nodra dau solia mai na veivakasama mera dau cakava na gone. Ni ko ira na qase ena gauna e liu era dau kila deivaki na veika mera cakava, ni noda soqo vakavanua vaka ogo edau laurai kina na veivania eda yaco mai kina, okoya gona ni sa noda i tovo ogo edau kilai levu. Ni'u rawa ni kaya na noda i tovo nai taukei edua nai tovo kilai levu baleta ni laurai sara tu mada ga na noda dau vakarorogo. Koya gona ni ra sa dau tadu yani na turaga ni veivanua era dau mai via sara ve na nodra dau vakaitavitaki na noda gone ena veisoqo vakaturaga eso. Na veika edau vakarautaki edau caka kina na bese vakoro mera kila ni sa dau caka tiko na soqo ni vanua. Ko ira kece na tamata era dau vakaitavitaki ira ena veika vakavanua mera kakua ni dau lai veibilibili tiko ni sa yaco edua na ka. Koya edau caka kina na bese vakoro ka sa dau tu ga na tamata mera cakava na nodra i tavi me baleta na nodra soqo. Na veika mera lai kauta mai sa dau macala talega ena bese vakoro, ka dau liutaka sara ga ko Mata ni vanua. Ena sega tale ni dua na vosa me rogo kina ka dau kilai levu ga kina ni ra sa dau vakarorogo vua ga edua na turaga.

Cont'd Page 5.

- Keimami eke na keimami cavuti na yavusa ko Korolevu, baleta ni keimami cavutu vata mai ena dua vata na vanua, dina ni ra dui yacoyaco mai ia era lako vata ga mai Korolevu. Sa qai so na kena i wase era mai toka mai Vunaniu ka so era gole sobu sara mai. Na nodra gole tale tiko ga mai ogo edau kilai kina ni ra dau kila tu vaki kina ni sa kilai levu na nodra dau vanua kina ni sa mai kila tiko na veika taucoko. Koya gona ni sa qai dau yaco tiko na veika e kilai tiko me baleta na nodra dau kila kina koya kevaka e tiko na vanua ni sa mai kila tiko ni sa mai yaco tiko na nodra dau yaco tiko mai na neimami qase. Koya gona ni sa qai mai dau yaco tiko na ka ogo sa qai dau rawa ni vedre kina na gone ena gauna ni kua. Ni sa dau mai yaco tiko na ka ogo sa qai dau vaka sara ga ni sa dau yaco oti ena neimami vanua na ka e dau kilai tu kina. Ni yanuyanu ogo ko =Serua dina ni yanuyanu lailai toka ga ia edua na vanua edau qaqa emai valu. Koya gona ni ra sa dau gole yani ki valu na neimami qase era na lesu mai enai rogo vinaka. Ka sega ni dua na ka mera druka kina, na veika taucoko ogo ka sa dau kila deivaki sara ga ni sa dua na turaga kaukauwa ko iratou na turaga ni Serua. Na nodra dau gole tale ga yani ki valu segani dua tale na ka mera qarava se dua tale na ka mera vakaliuca merawa ni soli kia veira na kaukauwa. Ni sa tukuni mai nai valu e yaco mai ka era sa tucake ka ra gole sara ga yani mera lai valu.

Cont'd Page 6.

- Era na tucake sara ga yani ka ra taura ga na nodrai yaragi ka ra gole yani kina nai valu, ka dau keni marau ga veira na vakatawa tiko mai ni ra sa lesu mai ka ra sa qaqa mai ena i valu. Koya gona ni sa qai dau yaco tiko na veika taucoko ogo ena gauna e mada, me yacova mai ni kua edua nai wau ka dau vakayagataki ena gauna ni valu e se lili toka ga ogo ena vanua kei na vale ka maroroi tiko kina ena vale nei Ratu Isikeli ka sa mai taura tiko na gauna ni kua na luvena. Koya tale ga nai wau ogo edau vesu tiko edua na magimagi ka wavivigi tiko ena muana e cake, kayacovemai na gauna ni kua sa vaka me tataseresere tiko mai ena veigauna kece ni sa mai kilai tiko kina ni sa dua tiko na vanua e rogo vinaka na vanua e tiko kina na veikoro. Koya sara ga sa qai yaco tiko na nodra dau kila na gone turaga ni sa dua na vanua vinaka na vanua ko Serua . Ka dau kilai tiko kina ni sa mai dau veiba tikp kina na turaga ni Serua. Okoaya ni sa yaco tiko mai na veip. gauna ka sa qai dau yaco tiko na veika mera dau mai cakava na veika me baleta na nodra dui sulu kei na nodra veika me baleta na nodra vanua e na nona dau kila tiko ni sa vaka sara ga edua na vanua vinaka na vanua ka dau yaco tiko ena gauna ogo. Kila kina ni sa mai toso tiko na nodra kaukauwa na qase ka sa vaka sara ga e sega ni dua tale na kaukauwa me laurai kina ni sa kila tiko ogo qai dau yaco kina na veisau. Eke sara ga ni sa duatani na veika me yaco kina nai veika vakavenua sa dau dodonu me yaco.

- Mevaka toka na nomuni sa vakaraitaka ena nodra dau gole yani kina nai valu, ka ra qaqa mai enai valu ka ra gole tale , edua

Cont'd Page 7.

- beka na veiqaravi era dau vakayacora na lewe ni vanua me baleta na nodra qaqa mai enai valu ?
- Vinaka vakalevu, e veikeimami ko ira na veigone era vakatawa tu ena cakava toka ga edua na magiti.
- Au kerea de rawa ni ko talanoataka mada vei au na nona kere i valu mai ko Ratu Cakobau, mera gole beka ki vei ?
- Na kere i valu nei Ratu Cakobau mai na yatuyatu me yaco ki Bau, e kena gauna ni mataivalu mai Korolevu e cavuti ga me mataivalu nei Ratu Cakobau e sega ni dau mataivalu nei Korolevu.
- Vinaka ena nona kerei valu mai ko Ratu Cakobau e cava beka na kena gole mai na kerei valu ocei beka me vakaraitaka ?
- Vinaka vakalevu mai na yanuyanu mai Bau era gole tiko mai na yavusa Ratu me mai vakacabora na ka ogo ?
- Edua beka na ka edau kauta mai me mai vakaraitaka ?
- E ka dokai ni'u na tabu sauma rawa se na cava medau kauta mai me mai kerei valu, na tabua se nai yau, ni dau veiquluquluqama ena gauna e mai tagi i valu kina.
- Kenai balebale beka ogori ni na viana tautauvata tiko na kere i valu nei Roko Tui Dreketi kei Ratu Cakobau ?
- Au na tabu kila sara se nacava edau kauta mai ko Roko Tui Dreketi ena nona mai kere i valu. Edau kereivalu mai Roko Tui Dreketi edau kena magati ga na qalu, me dau caka. Ni ra sa dau lesu mai era dau mai kana qalu ga ka kua tale ni dua na kakana mera kania, se dua tale nai yau.
- Kenai balebale beka ogori ni rairai kana tiko beka vakaturaga na qalu ?

Cont'd Page 8.

- Ia na qalu e sega ni vaka tale eso na vei kakana vakaitaukei, ni levu talena kena cakacaka. Eso na kakana eda kania e kau ga mai ka da mai kania. Ia na qalu okoya ka dau caka kina me kedra na lesu mai nai valu baleta ni sa okati tu me kedra magiti ni valu. Oqori na kena dokai veira na neimami tubutubu na qalu.*
- Vinaka vakalevu Ratu Imitai me toso toka ga na nodaru veitalanoa mevaka na nomu vakaraitaka toka na yanuyanu ko Serua ni ka tu na wai qai rua toka na yanuyanu ka toka ena yasana ruarua, au kerea de rawa ni ko vakaraitaka sara vei au se ka dua tu beka na yacadrau na vanua koya se qai vakatokai ga me ko Serua?
- Vinaka vakalevu, au vakavinavinaka vakalevu me'u sauma na nomu taro. Ena tukutuku makawa okoya na delana ka toka mai ra e yacana toka ko Draunibuli, okoya e toka mai cake e kabukabu vei au na yacana. Ia na gauna erau mai bulu rawa kina natadrua e tu kina na wai ia mai Serua keveta taucoko tiko ga na yanuyanu Serua. E toka mai na delana koya ka toka mai na delana ena yasana koya oti sa qai bulu mai. Ko Serua e tabu laveni.
- Mevakabeka na nomuni vakaraitaka toka au kerea de rawa ni ko talanoataka vakalekaleka vei au se dua beka na kau se manumanu dou wilika tu me nomudou vakatakilakila e Serua.
- Vinaka, naneitou manumanu na Tui kenai balebale na Koli ko ira na neitou manumanu. O keimami e mada na neimami vakarau sara ga me keimai dau raica sara tu ga na Tui. Ia na Tui kevaka dau lako mai edau mai davo tu ga e buto ena sega ni dau lako

Cont'd Page 9.

- sara yani ki cake. Ke sa mani tiko sara tiko ga na neimami turaga, ena rawa ni lako ga mai na neimai Tui ka mai davo tu e ra ka rawa ni dau bou tu mai na nona ci. Sega ni keimami dau cemuri koya, o koya gona ni sa qai dau mai dabe na Tui edau dabe toka vakaca se me dau mai dabe laqa.
- Edau vagauna beka na nona dau gole mai veikemudou?
- Kani marau vei au me'u sauma kevaka au sa dau davo se bibi na yagoqu kenai vakatakilakila na Tui, edau mai tiko sara ga vei au. Baleta ogo ni sa mai via tukuna tiko edua na ka ka mai via vakaraitaka tiko ni sa via tukuna tiko edua na ka. Kevaka gona ni sa bibi mai vei au au na vakila sara ni sa tiko sara ga vei au na Tui , ni yacana tu ga veikaitou na Tui. Ni sa dau mai tiko na Tui au sa na mama sara mai kevaka au dau davo. Ogo na Tui levu ka loaloa levu, ni koli levu ko koya. Kevaka e sa dau via lako mai ka mai via kati au ena sega ni dede au sa na tauvimate koi au. Ke sega ni via kati au ia ena lako ga mai ka mai davo tu.
- E vinaka edua beka na ka edau yaco kevaka kemuni vinakata edua na ka vua na nomuni Tui ?
- Vinaka vakalevu au tabu rogoca sara edua na ka lailai me baleta na tikina oqori, ia e okati tu ga me neimami manumanu ni vala.
- Na kenai balebale beka oqori ni sa basika ga mai na Tui sa kilai tu na qaqa ena i valu ?
- Ko ira na Tui loaloa e kena turaga ko ira na Tui Dradra na koli yalewa.

Cont'd Page 10.

- Kenai balebale beka oqori ni tiko na vanua e tiko kina ko koya ?
- Na koli ia dina ni tiko talega na Tui ena nodra vanua taucoko na yavusa e Korolevu na manumanu na Tui ko ira taucoko ena gauna edau basika kina na Tui ni oqo namanumanu ni vala. Ni gauna talega edau lako mai kina edau vakaboboi mai, ka sa qai dau gole mai. E Serua au tabu kila tiko na kena kalou vu se tikai, au sega mada ni kila mera qarava yani na nodra Kalou vu.
- Mevaka eso na vanua au sa taleva ni sa era dau qarava na nodra kalou vu me solia na kaukauwa beka se na mana, kenai balebale e Serua sa toka sara toka ga vei kemudou na kaukauwa se na qaqa beka mevaka na nomuni vakaraitaka ni koli ena gole ga mai ia na qaqa e toka veikemudou e toka sara ga e ligamudou.
- Io, na Tui keimami veivolekati sara toka ga, na Tui e vaka sara toka ga na tamata ni dau gole mai ena lako sara ga mai vaka-dodonu ka vakasara ga me sa mai dau kila deivaki kina na turaga ni sega ni dodonu me keimami rerevaka na Tui. Okoya gona ni sa qai vaka sigalevu toka ena rawa ni curu ga mai na Tui ka mai toka se keimami vakarau lako yani ki vale sa na basika mai Tui keimami kila sara tiko ni dua na vala vinaka ni keimami na qaqa kina. Sa vaka me tu ga mai na mana kei na kaukauwa mai na gauna ni nodra na neimami qase ka yacova tiko mai ni kua.
- Edua tale beka na ka koni via vakaraitaka me baleta na ulutaga oqo ?

- Se dua tale beka na ko nanuma se bera tiko beka ni ko vakaraitaka se me kedaru veitalanoa kina se dua na ka e guileca au kerea de rawa ni ko vakamacala kina vakalekaleka ?
- Vinaka vakalevu kemud u na turaga ni vanua kei kemudou na kena katikati, mevaka na gone marama ka gole tiko mai ena i tukutuku mareqeti ni noda dui yavusa. Era tiko tale eso era qase mai vei au. Na i tukutku au sa vakaraitaka oti na ka au kila tu kau dau rogoca tu veira na noda qase. Koya gona au vakaraitaka kina na veika dodonu. Ni ra dau gole yani kinai valu na neimai qase na kedra i vaqa na Doko na dalo . Ni vanua mera tarovi kina mera vakacegu mera kana era dau kaya ni kequ lawa na magiti kenai balebale ni gauna mera lai dabe sobu kina mera kana era sa qai dau lau moku yani. Oqori nai bole ka ra dau taurivaka tu e na gauna makawa. Ia na neimami qase era dau lako yani ki nai valu veitalia era kana se sega, era na lesu tale mai ena valu sa qai mai rawa veira mera kana na kedra magiti.
- Au via taura na tikini gauna oqo me'u vakavinavinataki Ratu Ēmitai kina ena nona solia na gauna lala, me dua kina na nona cau me baleta na bei ulutaga sa vakaraitaki oti. Vinaka sara vakalevu.